

PROBLEM DEFINICJI WIARY W „DYWANACH” KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO

Dzieło Klemensa z Aleksandrii *Στρωματεῖς* ma charakter filozoficzno-teologiczny i obejmuje osiem ksiąg¹. Autor porównuje je do ogrodu², łąki obfitującej w przeróżne zioła³, oraz góry zacienionej drzewami⁴. Obowiązuje w nim zasada misteryjności wykładu i brak jasności: "Zdarzy się, że moje dzieło o czymś tylko napomknie, o czymś innym powie szerzej, niekiedy będzie to lakoniczna wzmianka, niekiedy spróbuje coś powiedzieć między wierszami, ukrywając coś będzie odkrywać i przemilczając będzie tym mocniej wyjawiać"⁵. Ze względu na obraną metodę wykładu sam Klemens ocenia swe dzieło jako trudne⁶, a tezę tę potwierdzają w całej rozciągłości badacze "Dywanów"⁷. W związku z powyższym w niniejszych badaniach posłużono się metodą strukturalną i przy jej pomocy zanalizowano zespół semantyczny *πίστις* /obejmujący rzeczownik, czasownik, przymiotnik, przysłówki, adiectivum verbale oraz złożenia: *ἡ ἀπιστία, ἡ δυσπιστία* oraz *ἀξιοπιστός, η, ον* / liczący w dziele 725 haseł.

Przebadany materiał semantyczny wskazuje na to, że Klemens definiuje *πίστις* w trojaki sposób: 1. przez ukazanie relacji wiary do innych wartości; 2. przez ukazanie jej opozycji do innych wartości; 3. podając dwie definicje wiary w znaczeniu podstawowym i dwie w znaczeniu religijnym.

1 Stromateis, ed. Otto Stählin, neubearb. L.Fruchtel, Stromata, Buch I-VI, 3 Aufl., Berlin 1960 = GCS 15 + Stromata, Buch VII-VIII, 2 Aufl., Berlin 1970 = GCS 17a.

2 Stromateis VII 111, 1-2, GCS 17a, 78-79.

3 Tamże, VI 2,2, GCS 15,423.

4 Tamże, VII 111,1, GCS 17a, 78.

5 Tamże, I 15,1, GCS 15,11.

6 Tamże, VII 110,4, GCS 17a, 78.

7 Por. E.Molland, The Conception of the Gospel in the Alexandrian Theology, Oslo 1938, 5.

I. RELACJE WIARY DO INNYCH WARTOŚCI

1. Spośród relacji πίστις do innych wartości na plan pierwszy wysuwają się relacje z kręgu intelektualistycznych. Począwszy od pierwszej księgi dzieła aż po ostatnią, mają one charakter priorytetowy. Obok kwestii gnozy, którą Klemens zajmuje się w sposób szczególny, również i inne wartości z kręgu intelektualistycznych, jak: prawda, wiedza, poznanie, filozofia czy kerygmat zajmują w strukturze myślowej dzieła pozycję pierwszoplanową. Wynika to zapewne z jednej strony z głębokiego powiązania umysłowości Klemensa z kulturą helleńską, a z drugiej z faktu, iż dzieło było adresowane do ludzi, którzy wyrosli na podłożu grecko-rzymskiej myśli filozoficznej. Nie dziwi nas przeto spostrzeżenie, iż autor, ukazując drogi prowadzące do wiary, na plan pierwszy wysuwa przesłanki typu intelektualistycznego, których dostarcza filozofia i kerygmat, a dalej podając definicję wiary także najpierw mówi w niej o kwestiach natury rozumowej, a dopiero na końcu umieszcza racje inne. Podobnie w analizie aktu wiary w "Dywanie" piątym oraz w próbach specyfikacji wiary i gnozy w "Dywanie" szóstym i siódmym, na plan pierwszy wybijają się treści o charakterze intelektualistycznym.

2. Po relacjach πίστις do wartości o charakterze intelektualistycznym na planie drugim, w badanym polu semantycznym, plasują się wartości z kręgu aretologicznych, a więc relacje wiary do miłości, bojaźni i nadziei. Wartości te wchodzą w ramy drugiej paidei, paidei chrześcijańskiej.

Kwestię ή ἀγάπη u Klemensa Aleksandryjskiego zbadał szczególnie F. Drączkowski w pracy zatytułowanej: "Kościół-Agape według Klemensa Aleksandryjskiego"⁸. W części pierwszej omówił jej miejsce wśród innych wartości, jej istotę, funkcje i cechy. Uogólniając szczegółowe wywody autora należy powiedzieć, że o ile wiara w rozumieniu Klemensa jest matką cnót⁹, o tyle miłość jest najwyższą

8 F. Drączkowski, Kościół-Agape według Klemensa Aleksandryjskiego, Lublin 1983.

9 Por. A. Brontesi, La soteria in Clemente Alessandrino, Roma 1972,

z nich¹⁰, a cały proces doskonalenia chrześcijańskiego jest procesem wzrostu i rozwoju agape. Relację wiary i nadziei ujmuje Klemens krótko, lecz wyraziście. Nadzieja rodzi się, jego zdaniem, z wiary na skutek pamięci o karze i nagrodzie pośmiertnej¹¹, lecz i odwrotnie, nadzieja stanowi impuls kierujący niewierzącego ku wierze¹². Związek wiary i nadziei jest organiczny i pełny¹³ i ma charakter dynamiczny: *Ἐλπὶς δὲ προσδοκία κτήσεως ἀγαθοῦ...!*¹⁴ Obydwie cnoty pozostając ze sobą w ścisłej łączności prowadzą człowieka do udoskonalenia moralnego, a w ostatecznym rezultacie, do osiągnięcia zbawienia. Szczegółowa analiza całości wywodów Klemensa na temat relacji wiary i bojaźni prowadzi do ostatecznego wniosku, iż wiarę w procesie uwierzenia stawia nasz autor wcześniej niż bojaźń. O ile wartości z kręgu intelektualistycznych tj. prawda, wiedza, poznanie, filozofia, mądrość i kerygmat prowadzą na drogę wiary, o tyle wartości z kręgu aretologicznych tj. miłość, nadzieja i bojaźń wpływają na jej rozwój. Ujęcie problemu przez Klemensa jest więc na wskroś personalistyczne i całościowe, a posądzanie go o intelektualizm etyczny mija się z obiektywną prawdą¹⁵.

W systemie etycznym naszego autora znaczącą rolę odgrywa ponadto *ἡ ἀνδοχεια*, rozumiana jednak nie na sposób stoicki, jako środek prowadzący do szczęścia, lecz jako postawa umysłu i woli, nie podlegająca zmianom i będąca konsekwencją przyjęcia istnienia Absolutu jako najwyższego dobra¹⁶. Pełni ona także funkcję przygotowawczą

520: "Clemente Alessandrino afferma che le virtù elencate sono senz'altro figlio della fede. Questa concezione è in linea con la glorificazione della fede di Stromate II-e con l'affermazione specifica già posta precedentemente, della fede come madre delle virtù" .

- 10 Por. I Cor 13,13; Origenes, Scholia in Canticum Canticorum 7; Methodius, Symposium vel convivium virginum 9,4; Joannes Chrysostomus, In Pentecosten hom. 2,3; idem, In epistolam II ad Corinthios hom. 30,1; Augustinus, In epistolam I Joannis hom. 9,4, 17-21; Leo, Sermones 48,79,80,88.
- 11 Stromateis II 27,1, GCS 15,127.
- 12 Tamże, II 31,1, GCS 15,129.
- 13 Tamże, II 45,1, GCS 15,136.
- 14 Tamże, II 27,2, GCS 15,127.
- 15 M.Spanneut, Le stoïcisme des Pères de l'Eglise, Paris 1957, 247-248.
- 16 Stromateis VII 71,3, GCS 15,467; por. G.Békés, De continua oratione Clementis Alexandrini doctrina, Roma 1942, 68: "Haec est pro-

w stosunku do agape, przez likwidację namiętności¹⁷. Wspomniane tu ponadto dwie wartości cechują przede wszystkim prawdziwego gnostyka¹⁸ i prowadzą chrześcijanina do upodobnienia się do Stwórcy¹⁹. Według H.I.Marrou ta idea stanowi fundamentalną tezę etyki Klemensa²⁰.

3. W porównaniu z relacjami z kręgu intelektualistycznych i aretologicznych, relacje wartości misteryjnych do wiary potraktował Klemens mniej szczegółowo. Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie relacji wiary i łaski, gdyż dwie następne relacje, tj. do Logosu i zbawienia pojawiają się nieco częściej na kartach dzieła. Poza omówionymi pokrótce relacjami *πίστις* do wartości z kręgu intelektualistycznych, aretologicznych i misteryjnych Klemens omawia jeszcze relację wiary do męczeństwa i gnozy.

Według naszego autora wiara jest związana nierozzerwalnie ze świadectwem. Męczeństwo zarówno jako świadectwo życia, jak również świadectwo krwi stanowi rezultat wiary, względnie do niej prowadzi. Najdoskonalszym świadkiem Chrystusa, w podwójnym rozumieniu tego pojęcia, jest tylko gnostyk. Siłą motoryczną i dynamizującą "martyrii" jest miłość obecna w duszy gnostyka, skłaniająca go do upodobnienia się z cierpiącym krwawo Chrystusem²¹. To ona łączy go z Bogiem i daje mu do Niego przystęp²². Przez nią gnostyk uzyskuje część siły i mocy Bożej²³.

prie apatheia Clementis: excluduntur passiones concupiscibilis et irascibilis quae affectiones corporales, partem eius intellectivam perturbantes, in animam inducant".

17 Stromateis VI 71,4, GCS 15,467.

18 Por. O.Prunet, La morale de Clément d'Alexandrie et le Nouveau Testament, Paris 1966, 95 oraz E. de Faye, Étude critique des documents du gnosticisme chrétien aux 2 et 3 siècles, Paris 1925, 274.

19 Stromateis V 13,2, GCS 15,334.

20 H.I.Marrou, Morale et spiritualité chrétiennes dans le Pédagogue Clément d'Alexandrie, StP 2/1957/ 538-546.

21 O.Prunet, La morale de Clément, dz.cyt., 168.

22 W.Völker, Der wahre Gnostiker nach Klemens Aleksandrinus, Berlin 1952, 503.

23 Tamże, 564.

II. OPOZYCJE PIĘTIE DO INNYCH WARTOŚCI

Obok omówionych wyżej relacji *πιστις* do poszczególnych wartości różnych kręgów spełniających istotną rolę w definiowaniu pojęcia wiary, Klemens posługuje się także opozycjami. Nie są one tak liczne jak relacje i trudno byłoby dopatrywać się w nich jakiejś paraleli w stosunku do omówionych kręgów relacyjnych, niemniej jednak wydaje się, że stanowią one ważne uzupełnienie rysowanego przez autora obrazu wiary, jakby rzucenie cieni, dzięki którym obraz staje się bardziej czytelny. Klemens zaraz na początku swego dzieła przeciwstawił się katechistom, którzy wiarę traktowali na sposób użytkowy i werbalny. Jego stosunek do wiary prostaczej jest wyraźnie negatywny. Wierze infantylnej /μηδέπω ἐπιστάμενος τὸν λόγον/ przeciwstawia wiarę świadomą /τὴν αἰτίαν ἐν αὐτῷ /²⁴ Z dezaprobatą odnosi się także do ekstrawagancji w zakresie poglądów na temat wiary²⁵. Autor nasz ocenia negatywnie zarówno postawę irracjonalno-afektywną w zakresie wiary, jak i zbyt daleko posunięty racjonalizm. Jako intelektualista wysuwa na pierwszy plan prawdę, uważa ją za godną podziwu i przeciwstawia jej niewiarę²⁶. Konieczność wiary do zbawienia wyprowadza z opozycji: ἡ πίστις - τὰ ἔργα wspominając usprawiedliwienie Abrahama dzięki wierze "Ἀβραὰμ δὲ οὐκ ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, ἀλλ' ἐκ πίστεως"²⁷

Idąc za Platonem Klemens przeciwstawia wierze w znaczeniu podstawowym brak wiedzy i prawdy²⁸. Brak prawdy zarzuca też niewierzącym: ...οὔτοι ἀγνοεῖν ὁμολογοῦνται τὴν ἀληθεῖαν²⁹. Niewiara zaś zawsze znajduje się w opozycji do prawdy³⁰. Paideię pierwszą, czyli przygotowanie filozoficzne człowieka do przyjęcia wiary,

24 Stromateis I 53,3, GCS 15,34.

25 Tamże, I 8,2, GCS 15, 6-7.

26 Tamże, I 22,1, GCS 15,14.

27 Stromateis I 38,1, GCS 15,25. Klemens powołuje się tutaj na List Apostoła Pawła do Rzymian 4,2.

28 Stromateis I 42, 2-4, GCS 15,28; por. Plato, Politeia III, 413 AC oraz Kriton 46 B.

29 Stromateis I 170,1, GCS 15,105.

30 Tamże, por. II 7,4, GCS 15,116; II 24,3, GCS 15,127; II 38,3,

aczkolwiek Klemens stawia wysoko, to jednak, idąc za myślą św. Pawła, przedkłada ponad mądrość ludzką zaufanie do Boga /1 Kor 2,5; 2 Kor 1,9/. Wiara religijna stoi w opozycji do mądrości ludzkiej /σοφία τῶν ἀνθρώπων/³¹ Do dojrzałej wiary religijnej prowadzi przygotowanie filozoficzne i chrześcijański kerygmat. Opozycja pomiędzy wiarą a nieposłuszeństwem kerygmatowi chrześcijańskiemu doprowadziła do niewiary nie tylko naród żydowski³², ale także wielu ludzi wykształconych³³. Posłuszeństwo zaś kerygmatowi i uleganie mu /εὐπειθής/ stanowi zdaniem autora jedną z dróg wiodących do wiary³⁴. Wiara ponadto przeciwstawia się wszelkiej nieprawości etycznej /ἡ ἀμαρτία/³⁵ i stoi w opozycji do szatana³⁶. Niewiara zaś będąc w opozycji do woli Stwórcy i nadziei³⁷, wolności wewnętrznej i skrucy³⁸, znajduje się także w opozycji do usprawiedliwienia³⁹, a w konsekwencji i w opozycji do Chrystusa⁴⁰. Szczególnie mocno i wyraźnie wydobywa Klemens opozycję zachodzącą pomiędzy wiarą i niewiarą. W polemice z Bazylydesem uznaje wiarę za wynik wolnego wyboru /κατόρθωμα/ i w formie opozycji stwierdza, że z tego względu zasługuje ona na nagrodę⁴¹. O nagrodzie tej mówi z dużą dozą emfazy: "Wierzący posiada bogactwa całego świata - a niewierzący nie ma nawet obola"⁴².

Przejście od niewiary do wiary odbywa się pod wpływem impulsu Bożego i stanowi pierwszy krok w kierunku zbawienia⁴³. Pomiedzy wierzącym a niewierzącym zachodzi w rozumieniu Klemensa tak zdecydowana różnica, jak pomiędzy światłem a ciemnością, pomiędzy bóstwem

GCS 15,133; III 85,1, GCS 15,235; V 78,3, GCS 15, 377-378.

31 Tamże, I 50,3, GCS 15,33.

32 Tamże, I 88,4, GCS 15,57.

33 Tamże, I 89,1, GCS 15,57.

34 Tamże, I 88, 5-7, GCS 15,57.

35 Tamże, por. I 167,2, GCS 15,104; III 101,1, GCS 15,242; IV 40,4, GCS 15,266.

36 Tamże, IV 85,1, GCS 15,285.

37 Tamże, IV 42,2, GCS 15,267.

38 Tamże, II 11, 1-2, GCS 15,118.

39 Tamże, IV 169,4, GCS 15,323.

40 Tamże, por. II 12,1, GCS 15,119; IV 157,2, GCS 15,318.

41 Stromateis II 11,1, GCS 15,118; por. ed. C.Mondésert, P.Camelot, SCh 38, Paris 1954, 40, note 1.

42 Stromateis II 22,3, GCS 15,124.

43 Tamże, II 31,1, GCS 15,129.

prawdziwym a fałszywym. Wiara jest dyskredytacją niewiary⁴⁴.

Tak jak istnieje zdecydowana opozycja pomiędzy wiarą i niewiarą, tak również nie ma żadnej relacji między niewiarą a męczeństwem⁴⁵. Mówiąc o krwi męczennika używa Klemens epitetu "drogocenna" /τιμῶς/zaczerpniętego z pierwszego listu Piotra Apostoła /1 P 1,19/ Męczennik przelewając krew w obronie zasad wiary zawstydzają niewierzących. Niewiara stoi też w opozycji do zbawienia⁴⁶. Według naszego autora poganie odcinając się od poznania Stwórcy, odcinają się także od osiągnięcia zbawienia. W związku z tym ze strony chrześcijan konieczne jest prowadzenie z nimi dialogu. Dialog ten pojmuje jednak Klemens dosyć specyficznie. Według niego wszystko co dobre i wartościowe w myśli starożytnej, chrześcijaństwo winno uznać za własne osiągnięcia, gdyż to wszystko pochodzi od jednego źródła prawdy, tj. od prawdziwego Boga. A więc w gruncie rzeczy nie chrześcijanie czerpią od Hellenów, lecz zachodzi stosunek odwrotny. Pogląd ten autor uściśla jeszcze w "Dywanie" szóstym przez wskazanie, iż objawienie naturalne dane poganom, było cennym darem mającym doprowadzić ich do wiary. Filozofia stanowiła dla nich substytut wiary "...ἔδωκεν μὲν φιλοσοφίαν αὐτοῖς, ἀλλὰ πρὸ τῆς πίστεως"⁴⁷ Poganie otrzymali mądrość filozoficzną, a Judejczycy prawo możeszowe w celu dojścia do wiary i w związku z tym, jeśli ktoś mimo wszystko nie wierzy, nie zostanie usprawiedliwiony /Rz 1,20; 2,1/⁴⁸.

Dokonany przegląd opozycji wiary do innych wartości nasuwa kilka spostrzeżeń natury ogólniejszej. Przede wszystkim należy zauważyć, że poprzez opozycje Klemens akcentuje bardzo dobitnie wartość wiary religijnej. Wiarę i ludzi wierzących stawia bardzo wysoko, zaś brak wiary i ludzi niewierzących ocenia negatywnie, a nawet do pewnego stopnia piętnuje. Widać u niego pewną bezkompromisowość, charakteryzującą jego epokę. Bardzo mocno zaznacza też opozycję zachodzącą między niewiarą a prawdą, a więc opozycję w kręgu wartości

44 Tamże, IV 80,3, GCS 15,283.

45 Tamże, IV 13,3, GCS 15,254.

46 Tamże, V 19,1, GCS 15,338.

47 Tamże, VI 110,3, GCS 15,487.

48 Tamże, V 11,2, GCS 15,332.

o charakterze intelektualistycznym. Za pomocą opozycji formułuje też swój pogląd na temat czynników prowadzących do wiary. Są nimi filozofia, kerygmat, elementy mistyczne i wartości moralne. Wszystkie te wartości znajdują się w opozycji do niewiary. Boski Logos uważa Klemens za ostateczny cel wiary, a misję soteriologiczną Chrystusa ujmuje na wskroś uniwersalistycznie. Poprzez wprowadzenie do wykładu opozycji, obraz wiary i człowieka wierzącego został skonkretyzowany, doprecyzowany i niejako wycieniowany.

III. PRÓBY DEFINICJI WIARY

Klemens, zgodnie ze swoim założeniem generalnym powziętym na początku "Dywanów"⁴⁹ i powtórzonym kilkakrotnie później⁵⁰, nie definiuje pojęcia wiary zaraz na początku swoich rozważań, ani nie podaje jednej wyczerpującej definicji, lecz posługuje się przede wszystkim formą relacji i opozycji, a dopiero na dalszym planie swojego dzieła zamieszcza próby definicji. Tego rodzaju postawa pisarska wpływa zapewne nie tylko z zasad obowiązujących w jego czasach i z indywidualnych upodobań, lecz także została w dużym stopniu podyktowana trudnością tematu⁵¹. Popatrzmy na próbę zdefiniowania wiary najpierw w znaczeniu podstawowym, a następnie w znaczeniu religijnym.

1. Definicje wiary w znaczeniu podstawowym. W "Dywanie" drugim Klemens określa wiarę następująco: "Καὶ ἡ μὲν πίστις ὑπόληψις ἐκούσιος καὶ πρόληψις εὐγνώμων πρὸ καταλήψεως, προσδοκία δὲ /δόξα/ μέλλοντος/". Powyższe określenie poprzedza stwierdzenie, że niewiara/ἡ ἀπιστία/ jest domysłem słabym i negatywnym, a nieufność/ἡ δυσπιστία/ stałą dyspozycją do niedowierzania. W przytoczonej definicji wiary posługuje się autor

49 Tamże, I 15,1, GCS 15,11.

50 Tamże, por. VI 2,1, GCS 15, 422-423; VII 111,1, GCS 17a, 78.

51 Por. E.Moland, The Conception of the Gospel, dz.cyt., 5.

52 Stromateis II 28,1, GCS 15,128: "Wiara jest to przypuszczenie dobrowolnie powzięte i rozważne, sąd wstępny przed aktem czysto poznawczym".

aż trzykrotnie rzeczownikiem ἡ ἀλήθεια - branie, wzięcie, opanowanie, zabranie, otrzymanie, żądanie⁵³, modyfikując go przedrostkiem ὑπό, πρό, κατά. Oszczędność słowotwórcza naszego autora świadczy być może o usilnym dążeniu do ścisłości terminologicznej i stąd pochodzi chęć oparcia swych sformułowań o najwyższe autorytety filozoficzne starożytności, względnie stanowi odbicie stopnia trudności z jakimi się Klemens borykał. Przedstawiona definicja składa się z trzech członów: a/ wiara jest przypuszczeniem dobrowolnym /ἐκούσιος/, b/ wiara jest przypuszczeniem rozważnym /εὐγνώμων/, c/ wiara jest przypuszczeniem wstępnym /πρὸ δόξα μέλλοντος/. Wiare więc w znaczeniu podstawowym charakteryzują trzy bardzo ważne cechy: dobrowolność, rozważa i charakter wstępny. Poprzedzając omawianą definicję wiary określeniem niewiary dodaje Klemens od strony negatywnej jeszcze dwie cechy wiary, tj. zaangażowanie i charakter pozytywny. Trzy spośród wymienionych cech wiary, tj. dobrowolność, rozważa i zaangażowanie definiują ją od strony podmiotowej, zaś dwie pozostałe, tj. jej charakter wstępny i walor pozytywny stanowią próbę przedmiotowego i obiektywnego spojrzenia na definiowane pojęcie. W spojrzeniu podmiotowym na pojęcie wiary uwzględniony został obok elementu intelektualnego także i czynnik wolitywny. Aspekt przedmiotowy wiary, wyrażający się w jej charakterze introdukcyjnym w stosunku do innych wartości i w charakterze pozytywnym, otrzymał już wcześniejszą aprobatę Klemensa, zawartą we wcześniej zamieszczonej polemice z Heraklitem i Pitagorasem⁵⁴.

Obok przedstawionej wyżej definicji wiary w znaczeniu podstawowym, podaje Klemens w "Dywaniu" czwartym jeszcze jedno określenie o charakterze ontologicznym. Oto niejako na marginesie etymologicznych wyjaśnień pojęcia ἐπιστήμη określa autor wiarę jako postawę duszy w stosunku do bytu: "...τὴν πίστιν ἐτυμολογήσειον τὴν περὶ τὸ ὄν στάσις τῆς φύξης ἡμῶν..."⁵⁵. Pojęcie στάσις -ustanowienie,

53 Pojęcie ἀλήθεια występuje u Platona: Politeia VI, 511E, VII, 534A oraz u Arystotelesa: Topica IV, 5, 126b 18.

54 Stromateis II 24, 3-5, GCS 15, 125-126.

55 Tamże, IV 143,2, GCS 15,311.

stanie, stan, położenie - kładzie Klemens jako podwalinę swej drugiej definicji wiary w znaczeniu podstawowym⁵⁶. Porównując definicję niniejszą z określeniem wiary zamieszczonym w "Dywanie" drugim, należy powiedzieć, że o ile tamta ma charakter podmiotowo-rzeczowy, merytorycznie dopracowany i ścisły, o tyle powyższa ma charakter czysto formalny i stanowi dopowiedzenie do poprzedniej. Niemniej jednak to dopowiedzenie, z punktu całościowego spojrzenia na wiarę, jest bardzo ważne, gdyż dodaje do wymienionych wcześniej pięciu cech wiary jeszcze jedną, tj. wymiar ontologiczny. Analiza niniejszej kwestii wskazuje raz jeszcze na to, iż postawę pisarską Klemensa cechuje uniwersalizm i progresywnizm. Autor nie poprzestaje na ukazaniu relacji, opozycji i jednej tylko próbie podania definicji wiary, ale drąży omawiany problem wszechstronnie i dostrzega nowe aspekty omawianej rzeczywistości. Widoczny jest w tym ponadto pewien niepokój twórczy i dynamizm autora wyrażający się w jego zaangażowaniu w omawiany problem i chęć wyświeślenia go do końca. Choć zasadniczo chodzi mu w dziele o wyjaśnienie kwestii wiary religijnej, to jednak usiłuje także i pojęcie wiary w znaczeniu podstawowym podać możliwie jak najbardziej precyzyjnie. Zespół semantyczny πιστις w swej formie definiującej osiąga w tym momencie punkt szczytowy, kulminacyjny, gdyż służy bezpośrednio określeniu i poznaniu istoty wiary.

2. D e f i n i c j e w i a r y w z n a c z e n i u r e l i g i j n y m. Pierwszą próbę określenia wiary w znaczeniu religijnym zamieścił Klemens na początku "Dywanu" drugiego: "Wiara jest dobrowolną akceptacją wstępną /tj. wyprzedzającą doświadczenie/, jest potwierdzeniem uczucia religijnego w odniesieniu do bóstwa, jest zastępczym wyobrażeniem tego, czego się spodziewamy, oraz doświadczalnym sprawdzianem rzeczy, których zobaczyć nie można". Dzięki niej przede wszystkim "przodkowie /nasi/ uzyskali świadectwo uznania. Bez wiary nie jest możliwe podobać się Bogu"/!.. πιστις δε..... προληψις ἐκούσιός ἐστι, θεοσεβείας συγκατάθεσις ἔλπιζομένων ὑπόστασις πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων,.... ταύτη γὰρ μάλιστα ἐμαρτυρήθησαν

56 Por. Słownik grecko-polski, red. Z. Abramowiczówna, IV, Warszawa 1965, 96; Greek-English Lexicon, red. H.G.Liddell - R.Scott, Oxford 1958⁹, 1634.

οἱ πρεσβύτεροι χωρὶς δὲ πίστεως ἀδθανάτων ἔστι εὐαρεστήσαι
θεῷ....." /⁵⁷

Przytoczona in extenso definicja składa się z dwóch członów: 1/ wstępnego, pochodzącego od Klemensa i będącego zmodyfikowanym powtórzeniem definicji wiary w znaczeniu podstawowym, oraz 2/ zasadniczego - będącego przytoczeniem definicji wiary z Listu do Hebrajczyków /Hbr 11,1 - 2 i 6/. Klemens ujmując wiarę religijną w aspekcie egzystencjalnym jako pewien proces, który cechuje: 1/ dobrowolność, 2/ rozważa, 3/ charakter wstępny. Są to więc elementy te same, które zawiera także definicja wiary w znaczeniu podstawowym⁵⁸. Autor ponadto posługuje się tu tym samym platońsko-arystotelesowskim pojęciem πρόληψις, które określa jeszcze przymiotnikiem ἐκούσιος. Rozumności aktu wiary i jego charakteru introdukcyjnego nie wydobywa tutaj przy użyciu przymiotnika εὐγνώμων i określenia πρὸ δόξα μέλλοντος, lecz całość ujmując w sposób skrótowy: wiara jest dobrowolną akceptacją wstępną. Do tego, w zasadzie powtarzającego się określenia wiary, dołącza autor specyfikację religijną: wiara jest potwierdzeniem uczucia religijnego w odniesieniu do bóstwa /θεοσεβείας, συγκατάθεσις. Rzeczownik ἡ συγκατάθεσις - zgoda, przyzwolenie, potwierdzenie - posiada tutaj znaczenie istotne⁵⁹. Chodzi tu nie tylko o zgodę w znaczeniu intelektualnym, lecz o pełną akceptację istnienia Boga także w sferze wolitywnej i afektywnej, a więc w wymiarze personalistycznym. Tę właśnie definicję o charakterze podmiotowym uzupełnia Klemens jeszcze określeniem wiary, które cytując dosłownie z listu do Hebrajczyków /11, 1-2 i 6/. Pierwszy człon definicji ujmując wiarę od strony przedmiotowej, drugi zaś ma charakter klauzuli pochwalnej. Istotą wiary jest więc to, że stanowi ona wyobrażenie tego, czego oczekujemy/ὕπoστασις ἐπιζόμενων / i jest dowodem rzeczywistości niewidzialnej/ἔλεγχος πραγμάτων οὐ βλεπομένων/. W definicji Pawła występuje rzeczownik ἡ ὑπόστασις znany już nam z definicji wiary w znaczeniu podstawowym podanej przez Klemensa oraz rzeczownik ὁ ἔλεγχος - dowód, argument, doświadczenie, badanie, do-

57 Stromateis II 8,4, GCS 15,117.

58 Tamże, por. II 28,1, GCS 15,128.

59 Por. Abramowiczówna IV, 132; Liddell-Scott 1663.

ciekanie⁶⁰. Ostatni człon omawianej definicji wiary, będący także tekstem z listu do Hebrajczyków, zawiera pochwałę wiary religijnej.

Przedstawiona wyżej definicja wiary religijnej, składająca się z dwóch członów, tj. z definicji Klemensa i definicji Pawła, zawiera trzy części, a mianowicie: definicję podmiotową, przedmiotową i klauzulę pochwalną. Podmiotem wiary jest człowiek obdarzony rozumem, wolną wolą i uczuciami. Klemens pomimo swych znanych skłonności intelektualistycznych ujmuje podmiot wiary, tj. człowieka całościowo we wszystkich wymiarach jego osobowości. Przedmiot wiary stanowi Bóg - Absolut, którego człowiek na ziemi nie może poznać w sposób bezpośredni i doświadczalny. Wiara w rozumieniu Klemensa jest łącznikiem pomiędzy tymi dwiema rzeczywistościami, tj. między światem widzialnym i niewidzialnym, między człowiekiem a Absolutem. Z tej szczególnej funkcji wiary płynie jej niezwykła wartość zasługująca na pochwałę.

Podobnie, jak w odniesieniu do wiary w znaczeniu podstawowym podaje nasz autor dwie definicje, tak i w przypadku wiary religijnej, obok omówionej definicji, znajdujemy jeszcze jedną: "πιστις εὐρίσκειται ἀρχὴ /γὰρ/ πράξεωσ, θεμέλιος ἔμφορος προαιρέσεωσ προαποδεικνύοντοσ τινδοσ ἀφ'ἑὼ διὰ τῆσ τ'οσσεωσ τὴν ἀπόδειξιν"⁶¹. Niżej definicja zdradza wyraźnie pokrewieństwo z myślą Arystotelesa⁶². Obok elementów wymienionych w poprzedniej definicji wiary religijnej⁶³, oraz w definicjach wiary w znaczeniu podstawowym⁶⁴, dochodzi tutaj jeszcze jeden czynnik typowy dla myśli arystotelesowskiej, tj. działanie /ἡ πράξις/.

Poprzez dodanie do wymienionych już podmiotowych cech wiary, tj. dobrowolności, rozumności i charakteru wstępnego oraz cechy przedmiotowej jaką jest jej związek z Absolutem, jeszcze nowej cechy w postaci działania, nadaje Klemens wierze religijnej wymiar dynamiczny. W takim ujęciu wiara przestaje być rzeczywistością bierną,

60 Por. Abramowiczówna II, 98; Liddell-Scott 530.

61 Stromateis II 9,2, GCS 15,117: "Wiara musi być początkiem działania i samą bazą wyboru umysłowego, wyprzedzającego za jej pośrednictwem potwierdzenie doświadczalne czegoś przed samym sobą".

62 Por. Etyka Nikomachejska 6,2, 1139b 4 oraz 1139a 31.

63 Stromateis II 8,2, GCS 15,117.

64 Tamże, II 28,1, GCS 15,128 i IV 143,2, GCS 15,311.

statyczną, abstrakcyjną, lecz ujawnia się jako rzeczywistość dynamiczna, aktywna w stosunku do otoczenia i bardzo konkretna, pomimo swego niematerialnego charakteru. Życie, działanie i postępowanie zgodne z zasadami wyznawanej przez siebie wiary, stanowiło istotny element pragmatyki postępowania pierwszych chrześcijan. Potwierdzają to w całej rozciągłości Dzieje Apostolskie i Listy, a w szczególności List Jakuba Apostoła. Interesujący jest fakt, że Klemens w swej drugiej definicji wiary religijnej nie sięga do wspomnianych tekstów biblijnych, lecz powołuje się na najwyższy autorytet filozoficzny świata starożytnego, tj. na Arystotelesa. Być może, że chodziło mu o uzyskanie pewnego paralelizmu w stosunku do myśli Pawłowej, o którą oparł swą definicję pierwszą, względnie o łatwiejsze pozyskanie dla chrześcijaństwa ówczesnej elity umysłowej, będącej przecież pod przemożnym wpływem filozofii greckiej.

Klemens jako eklektyk wyraźnie odrzuca filozofię Epikura i Demokryta⁶⁵, nadaje nowe znaczenie stoickiemu pojęciu cnoty⁶⁶ i z pełną świadomością aprobuje te wartości, które zbliżone są z chrześcijaństwem. Świadomie też nawiązuje do tych wartości, które dobrze są znane jego czytelnikom. Podane przez Klemensa definicje wiary wskazują i na to, że w sprawach najważniejszej wagi opiera się w swych sformułowaniach o autorytety najwyższego rzędu, a analizowany problem pragnie zbadać wszechstronnie i do końca. W efekcie takiej postawy pisarskiej, dzięki zastosowaniu różnorodnych form wyrazu, czytelnik uzyskuje pełny i wyczerpujący obraz omawianej kwestii.

Ks. Henryk Ostrowski - Lublin

DE PROBLEMATTE DEFINITIONIS FIDEI IN "STROMATEIS" CLEMENTIS ALEXANDRINI
/Summarium/

In articulo "De problemate definitionis fidei in *Στρωματεῖς* Clementis de Alexandria" haec continentur, quae methodo structurali in toto complexu verbi *πίστις* investigata sunt. Definitionem fidei Clemens in suo opere triplici modo exprimit: 1. per demonstrationem relationum fidei ad alia elementa; 2. per demonstrationem eius op-

65 Stromateis I 50,6, GCS 15,33; I 52,1, GCS 15,34; VI 67,2, GCS 15,465; S.R.C.Lilla, Clemens of Alexandria. A Study in Christian Platonism and Gnosticism, Oxford 1971, 227 i 232.

66 F. van der Grinten, Die natürliche Begründung des Tugendlebens bei Clemens von Alexandrien, Rom-Bonn 1949, 1 i 34.

positionum; 3. per definitionem fidei et in sensu fundamentali et in sensu religioso. Inter relationes fidei ad alia elementa, in toto opere Clementis, a libro primo usque ad postremum, elementa intellectualia primum locum tenent. Post haec sequuntur relationes aretologicae, mysticae et aliae. Oppositiones fidei ad alia elementa quamquam non multae sunt, attamen imaginem fidei nobis perficiuntur. Per illas oppositiones Clemens perspicue valorem fidei indicat, cum fides et fideles laudantur, tum infidelitas et infideles notam negativam habent. Analysis definitionum fidei in sensu fundamentali et in sensu religioso articulum concludit. Definitiones fidei in sensu religioso quandam analogiam ad doctrinam Pauli Apostoli demonstrant. Insuper imago fidei secundum Clementem quodam valore activitatis pollet, qui videtur influxus doctrinae Aristotelis esse.